

*Булава Н. Ю.,
кандидат філологічних наук, доцент,
викладач кафедри мовознавства
Вінницького національного технічного університету*

ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

Анотація. У статті проаналізовано основні напрями дослідження українських прізвищ, погляди вчених-ономастів на історію формування та сучасний стан антропонімії. Окреслено здобутки вчених у дослідженні давніх і сучасних українських прізвищ. Теоретичний аналіз праць із антропонімії дав змогу виокремити різні лінгвістичні проблеми й підходи вчених до досліджуваних мовних одиниць.

Ключові слова: прізвище, антропоніміка, антропонім, ономастика, вчені.

Постановка проблеми. Активізація розвитку антропонімії як наукової галузі, посилений інтерес до дослідження сучасних та історичних особових назв і вивчення загально-теоретичних питань антропонімії – явище не випадкове, а зумовлене насамперед науковими і практичними проблемами, є свідченням значущості антропонімії не лише для мовознавства, а й для гуманітарних наук загалом. Актуальність обраної теми спричинена потребою дослідження прізвищ як з метою опису антропонімікону окремих регіонів, так і у зв'язку з вивченням загальної картини української антропонімії. Антропонімія дає багатий матеріал для дослідження взаємозв'язків між апелятивами і власними особовими іменами для реконструкції реліктових словотвірних моделей, для вивчення лексики і словотвору мови давніх епох, а також для вивчення етнічної історії, побуту народу, його матеріальної та духовної культури.

Особливо важливі й цікаві для науки прізвища, які можна розцінювати як одне з джерел історії мови, оскільки вони здатні зберігати явища, актуальні для певних історичних періодів. Одна з актуальних проблем української антропонімії – аналіз здобутків мовознавців у вивченні давньої та сучасної антропонімії системи.

Мета статті – визначити і проаналізувати ступінь опрацювання української антропонімії, зокрема давніх і сучасних прізвищ, у роботах українських і зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система прізвищевих найменувань пройшла довгий і складний шлях історичного розвитку, перебуваючи в певній залежності від соціальної структури суспільства. Морфемний склад сучасного антропонімікону почав формуватися ще в період праслов'янської спільності. Особам у певному колективі надавалися певні прізвища, які не передавалися у спадок, а виконували денотативну функцію – називали конкретну особу, а також конотативну функцію – характеризували носія за якимись ознаками.

Початок наукових досліджень української антропонімії пов'язаний з іменем А. Степовича, який розглянув українські прізвища в статті «Заметки о происхождении и склонении малорусских фамилий». Автор стверджував, що прізвища походять або від імені батька, або від місця походження певного

суб'єкта, а також запропонував власну гіпотезу щодо походження характерного суфікса -енк-о [1].

Грунтовний аналіз творення й історичного розвитку особових назв на -но, -хно, -ко, -енко, -лю, -ьо подано в працях В. Сімовича [2]. Чимало уваги виникненню особових назв, зокрема історичному словотвору українських антропонімів, приділила Л. Гумецька в монографії «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.» [3]. Питання виникнення та словотвірної характеристики українських прізвищ були предметом дослідження відомого ономаста Ю. Редька [4]. На матеріалі актових книг XVII ст. особові назви Полтавщини досліджено І. Сухомлином [5]. Значним внеском в антропонімію є праця М. Худаша «З історії української антропонімії», у якій розглянуто українську антропонімію XIV–XVIII ст., проаналізовано власне ім'я як джерело формування українських прізвищ і прізвищ, відзначено специфіку української антропонімії системи і джерела дослідження українських особових назв [6]. До помітних досліджень слов'янської ономастики належить монографія С. Медвідь-Пахомової «Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах», у якій дослідниця описала природу, функціонування антропонімних формул в окремих слов'янських мовах [7].

Вивчення проблематики виникнення і становлення прізвищ зумовлено тим, що аналіз історичних особових назв прізвищевого типу дає змогу глибше дослідити структурно-словотвірну й семантичну характеристику сучасного антропонімікону, а також виявити ментальні риси українства в антропоосновах, що сьогодні перебуває в колі найактуальніших питань лінгвістичної парадигми. Проблему історії українського антропонімії досліджували такі вчені, як С. Бевзенко, Б. Близнюк, Л. Гумецька, М. Жовтобрюх, Ю. Карпенко, Р. Керста, Л. Кравченко, О. Неділько, Г. Панчук, С. Медвідь-Пахомова, Ю. Редько, І. Сухомлин, І. Фаріон, В. Франчук, М. Худаш, П. Чучка, С. Шеремета та ін.

Проте треба відзначити, що в науковій літературі відсутня єдина і стабільна позиція стосовно еволюції українських прізвищ, їх виникнення, формування і становлення. Наявне й різне тлумачення терміна «прізвище», існує неузгодженість і щодо визначення терміну остаточного закріплення українських прізвищевих форм як нормативної дефініції в сучасному їх значенні й використанні. Наведене спонукало дослідників до деталізації загальної дефініції прізвища, яка б урахувала всі критерії визначення цього поняття, а також до обґрунтування власних позицій щодо виникнення і становлення прізвищ.

Загальновизнаною серед наявних визначень терміна «прізвище» є дефініція, у межах якої прізвище тлумачать як «додаване до власного імені (або власного імені й назви по батькові), спадкове, незмінне офіційне родинне найменуван-

ня, яке передається від батька до шлюбних дітей (від матері – до нешлюбних дітей), у шлюбі від чоловіка до дружини і має вже більшу, ніж двопоколінну традицію вживання» [6, с. 91]. Полемізуючи з М. Худашем, М. Жовтобрюх стверджує, що юридична концепція антропонімів неспроможна забезпечити чіткої методологічної основи наукового вивчення прізвищ у мовному плані й визначити період їх формування і становлення. Видатний учений наголошує, що антропонімія – це факт суто внутрішньомовний, і його можна розглядати лише в лінгвістичному аспекті. «Прізвища, – пише він, – як категорія лінгвістична в більшості народів, у тому числі й в українців, виникають і стабілізуються в суспільно-мовній практиці задовго до того, як запроваджується державна кодифікація відповідних звичаєвих правил користування особовими найменуваннями» [8, с. 82].

Але, заперечуючи юридичний аспект у дослідженні прізвищ, виступаючи проти змішування цих двох аспектів (лінгвістичного і юридичного) у лінгвістичному дослідженні та обстоюючи власне мовознавчий аспект, учений, на жаль, не запропонував, як визначити періоди формування і становлення прізвищ, нехтуючи юридичною стороною в сучасному розумінні терміна «прізвище» [6, с. 92]. Він лише стверджував, що українські прізвища виникли ще до того періоду, коли на всіх етнічних землях з'явилося кодифіковане право й уживання особових назв уже підлягало урядовому вноормуванню [8, с. 82].

В антропонімічній літературі думки дослідників не збігаються також щодо питання про період становлення й остаточну стабілізацію українських прізвищ. Одні вчені (І. Сухомлин) виокремлюють різні категорії особових назв, що, на їхню думку, виступали як прізвища на зламі XIV–XV ст., а також вирізняють словотворчі моделі, відомі в історичній перспективі як українські прізвища [9, с. 16]; інші (В. Франчук), вивчаючи історичні пам'ятки, часом остаточного формування називають початок XVII ст., оскільки фіксують певні різновиди, що структурно є прізвищами [10, с. 252–256]. О. Неділько, аналізуючи українську історичну антропонімію, вважає, що «XVII і навіть XVIII ст. – це час формування прізвищ широких мас населення Лівобережної України» [11, с. 25]. Дослідниця зауважує, що паралельне використання різноманітних структурних типів прізвищ не лише в російських документах, а й у написаних в Україні свідчить про те, що процес стабілізації деяких із них не закінчився. Проте не всі прізвища XVII–XVIII ст. перебували на стадії формування, бо «вже в той час існували як первинні, так і вторинні, досить оформлені прізвища, що передавалися у спадок від покоління до покоління» [11, с. 9].

Ретельний аналіз і зіставлення фактів української антропонімії в пам'ятках XIV–XVIII ст. переконує в тому, що стабілізація українських особових назв прізвищового типу ще не відбулася до кінця XVIII ст. на тих територіях, де спостерігався безперервний рух населення, зумовлений татарськими нападами, повстанськими рухами, моровими хворобами тощо, коли зникали цілі села й містечка, які потім часто заселялися мешканцями з віддалених територій [6, с. 121–125].

На початку свого розвитку система особових власних назв була проста, однослівна [12, с. 203]. С. Медвідь-Пахомова стверджує, що складені особові назви в давньоруських текстах XI–XIII ст. ще були нечисленними, вони становили близько 10% від загальної кількості антропонімів, зафіксова-

них пам'ятками зазначеного періоду [12, с. 203]. Однослівні антропоніми продовжували функціонувати поряд із багатослівними назвами, які почали стабілізуватися в той час. Більша частина складених антропонімів належала до двослівних сполучень на зразок «ім'я і додаткове найменування» [12, с. 203]. Додаткове найменування могло бути двох різновидів: або набуте певною людиною й тому індивідуально їй належне, або успадковане від батька, рідше матері чи взагалі отримане від іншого родича [10, с. 253]. В останній групі додаткових найменувань переважають патроніми, оскільки найавторитетнішим родичем був батько. Для цього генетичного різновиду додаткових найменувань існували спеціальні суфікси-маркери -ов, -ин, -ович, -еня, але передусім -енк-о. Цей суфікс позначав «сина того, чиє додаткове ім'я становить твірну основу». Проте в сина, названого на -енк-о за додатковим ім'ям батька, також могли бути сини, які також отримували певне додаткове найменування. Відомий український ономаст Ю. Карпенко зауважує, що існувало різноманіття виникнення таких найменувань, зокрема до йменування на -енк-о цей суфікс міг додаватися вдруге: Бутенченко або навіть втретє тощо; суфікс -енк-о міг поширюватися, крім додаткового імені, й на перше календарне ім'я батька: Грищенко Глушенко (Глухий – його син Гриць Глушенко – його внук Гриценко Глушенко). Проте ця система не могла тривати без модифікацій, оскільки поширення її на четверте покоління вимагало б уже трикомпонентного додаткового йменування тощо. У найменуваннях третього покоління суфікс -енк-о міг поширюватися суфіксом -ов: Карпенков. Але й цей спосіб не міг продовжити антропонімічну традицію до четвертого покоління [13, с. 186].

Розвиваючись, двочлена українська антропонімічна система знайшла ще два способи передачі, за яких додаткове йменування безперервно передавалося від батька до сина, але не ставало прізвищем, тобто не поширювалося на наступні покоління. Перший із них передбачав, що син, іменуючись від народження за батьком додатковим найменуванням на -енк-о, згодом отримував від колективу власне додаткове ім'я і своєму синові передавав уже його. Другий спосіб полягав у додаванні суфікса -енк-о лише до календарного йменування й у перетворенні його на додаткову назву. Від цієї нескладної побудови залишається лише перша частина. Такий спосіб побудови додаткового найменування є зручним і простим, нескінченно продовжуючись у поколіннях. Проте цей спосіб, стверджує професор Ю. Карпенко, має істотний недолік, оскільки в цьому випадку додаткове найменування втрачає характеризувальні можливості і своє лексичне різноманіття. Додаткових іменувань у системі могло бути саме стільки, скільки існувало перших членів двочленних іменувань, тобто християнських та автохтонних імен. Тому, на думку вченого, цей спосіб творення додаткових іменувань до терміну їх перетворення на прізвища був допоміжним, менш уживаним, ніж перший [13, с. 187].

Два описані способи безперервного творення додаткових іменувань могли перетинатися, переходити один в інший. Так, наприклад, антропонімічний комплекс Іван Гмира Пархоменко міг надаватися людині на ім'я Іван, яка була сином Пархома й отримала від суспільства додаткове найменування Гмира. Отже, трикомпонентні йменування – це наслідок розвитку двокомпонентної української антропонімічної системи середини XVII ст. [13, с. 189]. Наявність одночленних іменувань теж не заперечує думки про двочленну антропонімію

систему, оскільки, зауважує Ю. Карпенко, після кожної такої назви було пропущено місце в Реєстрі Війська Запорозького, ймовірно, для пізнішого внесення забутого чи невідомого писареві додаткового йменування [13, с. 190].

Ще однією трансформацією додаткового найменування, взятого від інших осіб, було поєднання антропонімійного компонента з терміном спорідненості, який характеризував родинні стосунки іменованої особи з носієм запозичуваного імені: Савка Матвеев зять. Із термінів спорідненості в українських антропоформулах найчастіше вживалися лексеми «зять», «брат», «син» [12, с. 204].

Отже, в українських двочленних антропоформулах XVII ст. додаткове найменування досить строкате: використовувалися найрізноманітніші додаткові йменування за власною назвою батька, матері, місцем проживання, видом заняття, зовнішніми та внутрішніми особливостями денотата [13, с. 198].

Додаткове найменування виникало в антропосистемі як позначення першого покоління (Саган, Бовдуй) або ж із обов'язковою структурною трансформацією – другого покоління (Саганенко, Бовдуй син). Наявні різноманітні спроби передавання додаткового найменування шляхом спеціальних трансформацій у третє покоління не закріпилися, тому зручного способу такої передачі антропосистема не знайшла. Передача додаткового найменування в четверте покоління відсутня [13, с. 190].

Перетворення додаткового найменування на прізвище відбувається з появою спадковості, тобто в процесі поширення найменування щонайменше на три покоління, а лінгвістично це виявилось в незмінності, у втраті здатності трансформуватися під час переходу до наступних поколінь.

Отже, становлення прізвищ тривало протягом декількох століть. Процес виникнення прізвищ відбувався неоднаково на всіх українських територіях і одночасно охопив усі соціальні верстви.

Найшвидше стабілізувалися прізвища мешканців тих територій, де не відбувалося воєнних подій і де міграція населення була незначною. Серед соціальних верств населення прізвищеві назви усталилися насамперед в українській шляхти XVIII ст., проте стабільність цю можна пояснити тим, що незмінні особові назви слугували доказом знатності роду й давності походження [6, с. 96].

Довільне вживання українських особових назв існувало доти, доки не відбулася кодифікація звичаєвого права й доки практика відповідної ідентифікації особи не була в нормована державою.

На території східної України процес остаточної стабілізації прізвищ почався лише в 1826 р., тобто з часом запровадження «Нового громадянського уложення».

Більшість антропонімів (Б. Близнюк, Л. Кравченко, В. Познанська, Ю. Редько, П. Чучка) вважає, що про українські прізвища в сучасному розумінні цього терміна можна говорити умовно починаючи з 30-х років XIX ст., тобто з того часу, коли на всій етнічній українській території діяло кодифіковане право та відповідні правила користування особовими назвами. Цей період (початок XIX ст.) і варто вважати періодом становлення українських прізвищ.

Аналізуючи історію становлення й виникнення українських прізвищ, треба зауважити, що на території України з давніх-давен для ідентифікації людини спочатку діяло звичаєве право, згідно з яким документально ідентифікована особа

повинна була мати власне ім'я та ще якусь супровідну додаткову конкретизувальну назву. Жодних правил щодо вживання особових назв тодішнє право не передбачало. Отже, стабілізація сучасних норм уживання додаткових найменувань проходила через вибір типів іменувань шляхом пошуку найоптимальніших засобів найменування людини.

Вирішальне значення в стабілізації прізвищ як спадкових родинних назв відіграли державні інституції.

Висновки. Отже, вивчення історії і становлення прізвищ вимагає глибокого та всебічного аналізу антропооснов. Тому перспективою для подальших досліджень є комплексне дослідження прізвищ, з'ясування їх структурно-словотвірної специфіки, а також лексико-семантичної бази як мотиваційного підґрунтя їх виникнення, виявлення ментальних рис українства, відбитих в антропоосновах певних ареалів. Успішне наукове вивчення цих аспектів сприятиме створенню надійної основи для всебічного вивчення історії антропоніміки.

Література:

1. Степович А. Замѣтки о происхождении и склонении малорусских фамилий / А. Степович // Филологические записки. – Воронеж, 1882. – Вып. 6. – С. 1–7.
2. Сімович В. Українські іменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні / В. Сімович // Науковий збірник укр. вис. педаг. ім. М. Драгоманова. – Прага, 1929. – Т. 1. – 1929. – С. 305–369.
3. Гумецька Л.Л. Нарис з історії української актової мови XIV–XV ст. / Л.Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
4. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ / Ю.К. Редько. – К. : Рад. школа, 1969. – 255 с.
5. Сухомлин І.Д. З історії українських прізвищ / І.Д. Сухомлин // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 4. – С. 24–28.
6. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / М.Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 235 с.
7. Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах / С.М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород, 1993. – 246 с.
8. Жовтобрюх М.А. Про термін-прізвище Медвідь-Пахомова / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 82–86.
9. Сухомлин І.Д. Основи Полтавської ономастики (по матеріалам Полтавських актових книг XVII століття) : автореф. дисс. ... канд. філол. наук / І.Д. Сухомлин. – Х., 1964. – 20 с.
10. Франчук В.Ю. Українські особові назви XVII ст. / В.Ю. Франчук // Питання ономастики. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 252–256.
11. Неділько О.Д. Антропонимия Северной части Левобережной Украины (второй половины XVII – первой половины XVIII вв.) : автореф. дисс. ... канд. філол. наук / О.Д. Неділько. – К., 1969. – 29 с.
12. Пахомова С.М. Еволюція східнослов'янської антропоформули / С.М. Пахомова // Питання історичної ономастики України. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 201–207.
13. Карпенко Ю.О. Реєстри Війська Запорозького і проблема постановки українських прізвищ / Ю.О. Карпенко // Питання історичної ономастики України. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 182–201.

Булава Н. Ю. О состоянии и перспективах исследования украинских фамилий

Аннотация. В статье проанализированы основные направления исследований украинских фамилий, взгляды ученых-ономастов на историю формирования и современное состояние антропонимии. Обозначены достижения ученых в исследовании давних и современных фамилий. Теоретический анализ работ по антропонимии позволил выделить различные лингвистические проблемы и подходы ученых к исследуемому языковому единичам.

Ключевые слова: фамилия, антропонимика, антропоним, ономастика, ученые.

Bulava N. About state and perspectives of study Ukrainian surnames

Summary. In the article was analyzed the basic directions of research Ukrainian surnames, visions of onomastic scientists for the history of formation and current state of anthroponomy. Also was identified the achievements of scientists in the

study of ancient and modern Ukrainian surnames. Theoretical analysis of the works of anthroponyms allowed to highlight different linguistic problems and different approaches of the scientists to studied language units.

Key words: surname, anthroponimics, anthroponym, onomastic, scientists.